

MOLNÁR JUDIT

ZSIDÓ GETTÓK 1944-BEN A DÉL-ALFÖLDÖN

A magyar holocaust történetének korabeli dokumentumokra, elsődleges forrásokra alapozott feldolgozása mind a mai napig nem történt meg. Lévai Jenő a második világháború után néhány évvel több kötetben is megkísérelte feldolgozni a vészkorszak történetét,¹ de munkáinak tudományos értéke megkérdőjelezhető, mivel nem egy esetben csak néptügyészeti, népbírói tanúvallomásokra alapozza állításait, sőt monográfiáiban sokszor meg sem jelöli forrásait. *Zsidósors Magyarországon* című munkájában például a szegedi gettóról szóló részekből nem derül ki egyértelműen, hogy Szegeden a gettó felállítását megelőzően a hatóságok a Délvidékről több mint 2000 zsidónak minősített ember elhelyezéséről „gondoskodtak”, részben a szalámigyár sertésólaiba zsúfolva őket.² Lévai azon állítása sem fedi a valóságot, hogy Hamvas Endre csanádi püspök tiltakozásának hatására „a sertésólakból emberi lakásokba helyezték át az internáltakat”, ugyanis — az iratok tanúsága szerint — május 17-én Bajára szállították, majd 27-én vagonokba zsúfolva Sopronon át Ausztria felé deportálták a Délvidékről elhurcoltakat.³ A szerző összekeveri a szegedi gettó, a Délvidékről Szegedre szállítottak és a szegedi gyűjtőtábor eseményeit is. A város helyettes polgármesterét, Tóth Bélát rendőrőrfőkapitány-helyettesként említi. S a hibákat még hosszan sorolhatnánk...

R. L. Braham professzor izraeli és németországi levéltári kutatásaira, Lévai Jenő monográfiáira, valamint az azóta megjelent feldolgozásokra alapozva írta meg *A magyar Holocaust* című munkáját.⁴ Ennek következtében a vidéki gettókkal foglalkozó fejezetekben nála is előfordulnak hiányosságok, illetve tévedések. Így például a hódmezővásárhelyi eseményeknél nem említi meg egyrészt, hogy főleg Beretzk Pál polgármester-helyettesnek köszönhetően maradhattak lakásaik-

Készült a Soros Alapítvány és a Szegedért Alapítvány támogatásával

1 *Lévai Jenő*: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp. 1946.; *Uő.*: Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Bp. 1946.; *Uő.*: Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére. Bp. 1946.; *Uő.*: A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története. Bp. 1946.; *Uő.*: Zsidósors Magyarországon. Bp. 1948.; *Uő.*: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Bp. 1948.

2 *Lévai Jenő*: Zsidósors Magyarországon i. m. 147., 150.

3 Csongrád Megyei Levéltár (a továbbiakban: CSML) Szegedi főispáni iratok 456/1944.; Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKML) Bajai polgármesteri iratok 52/1944. res., M. kir. rendőrség bajai kapitánysága iratai 756/1944.

4 *Randolph L. Braham*: A magyar Holocaust. I–II. Bp. 1988.

ban a város zsidó lakói, másrészt, hogy bár az 1941-es népszámlálás adatai szerint 1501 fő volt az izraelita vallásúak száma, 1944-ben a zsidónak minősített magyar állampolgárokról szóló kimutatások alig 800 emberről tudnak.⁵ A makói gettóról az olvasható a kötetben, hogy „hírek szerint már április 15-én létrehozták”.⁶

Sajnos az eddig megjelent dokumentumkötetek sem foglalkoztak a vidéki gettókkal, vagy csak néhány nagyobb gettó iratait közölték.⁷

E tanulmány a hiányok, tévedések pótlására, kiigazítására törekszik az V. szegedi csendőrkerület néhány városában felállított gettók történetének feldolgozásával.

A szegedi gettó

A Baky László belügyminisztériumi államtitkár kézjeggyével ellátott április 7-i keltezésű, 6163/1944. B.M. res. számú bizalmas rendelet a gyűjtőtáborok felállítására mellett utalt a városi zsidósággal kapcsolatos teendőkre is: „Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést.”⁸

A m. kir. rendőrség szegedi felügyeleti körzetének szemlélője által kiadott Tájékoztató, amely a Baky-féle rendelethez és a Délvidék kiürítését megelőző április 19-i értekezlethez kapcsolódott, szintén említést tett a gettózásról: „Ezen felül ki kell alakítani ezekben a városokban (Baja, Szabadka, Szeged) a gettókat. A zsidó családokat össze kell költöztetni és a gettóvá kijelölt területen lakó keresztény családokat figyelmeztetni kell, hogy saját érdekükben tanácsos ezt a területet elhagyni. Ezeknek a családoknak az üressé vált zsidó lakásokban való megfelelő elhelyezéséről kell gondoskodni”.⁹

E két dokumentumot a szegedi polgármesteri iratok között nem találtuk ugyan meg, de egyrészt a rendelet szövegéből kiderül, hogy valamennyi polgármesternek elküldték, másrészt Tóth Béla helyettes polgármester népbíróági pereében a népügyész azon kérdésére, hogy „Elolvasta ön a Baky-féle gettó rendeletet?”, a vádlott azt válaszolta: „Elolvastam. Ráírtam, hogy »Azonnal Kemenessy tanácsnokhoz!«”.¹⁰

Tehát amikor kézhez kapta a helyettes polgármester a 6163/1944. B.M.-rendeletet, azt Kemenessy Tibor tanácsnoknak adta ki, akit egyúttal megbízott a zsidó ügyek intézésével, ugyanis „neki volt a legkisebb másirányú elfoglaltsága”.¹¹ Egyébként a zsidó ügyekkel foglalkozó polgármesteri iratok legtöbbször Kemenessy kézírása mellett ott található Tóth Béla kiigazító, kiegészítő megjegyzései

5 I. m. II. 48.

6 I. h. Jelen tanulmány cáfolja ezeket a híreket.

7 „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. Szerk.: *Karsai Elek*. Bp. 1962.; Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. Szerk.: *Beneschofsky Ilona–Karsai Elek*. Bp. 1958.; II. Szerk.: *Beneschofsky Ilona–Karsai Elek*. Bp. 1960.; III. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: *Karsai Elek*. Bp. 1967. (A továbbiakban Vádirat I., II., III.)

8 A rendelet teljes szövegét lásd: Vádirat I. 124–127.

9 BKML Bajai polgármesteri iratok 29/1944 res.

10 Belügyminisztérium (a továbbiakban BM) irattára, Tóth Béla népbíróági pere.

11 Uo.

is, aláírásával együtt. A Tájékoztatóról, mely a per mellékletei közt található, szintén elismerte Tóth, hogy megkapta.

A zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában kiadott 1610/1944. M.E. számú rendelet a hivatalos lapban, a Budapesti Közlönyben április 28-án jelent meg.¹²

A 9. § első bekezdése szerint „a törvényhatóság első tisztviselője... városokra vonatkozóan akként rendelkezhetik, hogy a zsidók a városnak... csak meghatározott részeiben, illetőleg meghatározott utcákban, esetleg kijelölt házakban lakhatnak”. Bár a rendelet feltételes módban fogalmazódott, valójában senki számára nem volt kétséges, hogy a szöveg felszólításként értelmezendő. Tukats Sándor főispán április 29-én, szombaton felszólította Tóth Bélát, hogy a rendelet felhatalmazása alapján „a szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg és annak végrehajtását legkésőbb 8 napon belül haladéktalanul foganatosítsa”.¹³ A szegedi napilapok április 30-án a rendeletre és Tukats utasítására hivatkozással közölték, hogy Szegeden is felállítják a gettót nyolc napon belül.¹⁴

Endre László május elsejei néhány órás szegedi látogatásakor nemcsak a Délvidékről áttelepítettek „szállásait” tekintette meg, hanem Tóth Bélától tájékozódott a szegedi helyzetről, majd Tukats Sándorral folytatott hosszabb megbeszélést. A Szegedi Új Nemzedék május 3-i számából arról is értesülhetünk, hogy „ezt követőleg a polgármester dolgozószobájában Tukats főispán, Buócz Béla dr. főkapitányhelyettes, Kemencsey Tibor tanácsnok, a kiürítési ügyek előadója, továbbá vitéz Tóth Béla dr. tisztifőorvos és Temesváry László dr. aljegyző, a lakáshivatal vezetőjének részvételével értekezlet volt, amelyen a további tennivalókat beszélték meg”.¹⁵ Endre elismeréssel nyilatkozott arról, hogy Szeged a zsidókérdés megoldásában vezet a vidéki városok között. „Egész sor intézkedést foganatosított a városi hatóság saját kezdeményezéséből, mielőtt még az országos érvényű kormányintézkedés megjelent”.¹⁶

A következő napokban a helyettes polgármester további „tárgyalásokat folytatott a zsidók kitelepítésének ügyében. Az előkészítő munkálatok már annyira előrehaladtak, hogy a városi hatóság előreláthatólag a hét vége előtt publikálni fogja a gettó céljaira kijelölt helyet” — tájékoztatta olvasóközönségét a Szegedi Új Nemzedék május 4-én.¹⁷ Május 5-re, péntekre Tóth Béla értekezletet hívott össze, melyre Tukats, Buócz és Temesváry mellett hivatalosak voltak „az érdekelt nem zsidó háztulajdonosok és lakók, akiket a gettóból ki kellett volna telepíteni”.¹⁸ A helyettes polgármester a városháza közgyűlési termében megtartott gyűlésen a gettó-rendelet ismertetése után kijelentette: „Abszolút helyes megoldás csak egy lehet, ki a zsidókkal! Ezt azonban most nem lehet megcsinálni.”¹⁹ Így a

12 Vádirat I. 244–250.

13 CsML, Szegedi főispáni iratok 386/1944.

14 Szegedi Új Nemzedék, 1944. április 30. 3.; Szegedi Friss Újság, 1944. április 30. 2.

15 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 3. 3.; Endre László április 24–május 1. közötti szemleútja során végigjárta Kassa, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Kolozsvár, Ungvár, Munkács, Szabadka, Szeged tervezett, illetve már létező gyűjtőtáborait.

16 I. h.

17 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 4. 1.

18 Szegedi Friss Újság, 1944. május 6. 2.

19 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 8. 3. Tóth Béla népbíróági perében úgy védekezett, hogy ezt a kijelentést az értekezleten kialakult hangulat alapján tette, arra értette, „hogy a közhangulat szerint az lenne a helyes megoldás, hogy ki a zsidókkal”. A népbíróóság azonban nem fogadta el ezt az érvelést, mondván Tóth kérhetett volna helyreigazítást, amit nem tett meg.

gettót olyan helyre tervezték, ahol a „lakások többségében ez idő szerint is zsidók laknak”,²⁰

A kitelepítésben érdekelt keresztény háztulajdonosok és lakók tiltakozására újabb tervek merültek fel: 1. a városon kívül fabarakkokat kell felépíttetni a zsidókkal és oda költöztetni őket; 2. a Mars téren építsék fel a barakkokat. Tóth Béla ígéretet tett arra, hogy a felvetett javaslatokat megfontolás tárgyává teszi a város vezetősége.²¹

Tukats Sándor főispánként idáig kísérhette figyelemmel utasításának végrehajtását. Edmund Vecsenmayer, Hitler birodalmi megbízottja ugyanis április–május folyamán többször is követelte a fő- és alispánok leváltását.²² Április 28-án Ribbentrophoz intézett táviratában arról számolt be, hogy „a főispánok leváltásáért folyó harc első eredményeként most 19 főispánt mentettek fel”.²³ Május 10-én pedig már így szólt a birodalmi külügyminiszterhez intézett jelentése: „A magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad. Eddig 41 főispánt mentettek fel és 38 főispáni állást töltöttek be”.²⁴ A leváltottak között volt Tukats Sándor is, aki bár, mint láttuk, eddig minden zsidó vonatkozású rendeletet habozás nélkül végrehajtott, mégsem bizonyult elég megbízhatónak.

A Szegedi Új Nemzedék május 12-én elérzékenyülten számolt be az új főispán érkezéséről: „Magary-Kossa Aladár, Szeged város új főispánja középtermetű, szikár férfiú, hátraférsült barna hajjal és nyírott bajusszal. Napbarnított arcán gondok redői, szemében valami különös élénkség: erélyt, határozottságot mutatnak ezek az átható pillantású szemek, amelyekből azonban egyidejűleg a megértő készség szolidaritása és a szeretet fénye is sugárzik. Egész lénye maga a megtérsült egyszerűség és közvetlenség. Nincsenek széles gesztusai és nem használ nagy szavakat. Mindent a maga nevéen nevez, kifejezései tömörök és szabatosak. ...”²⁵ Magary a gettó-ügyben május 11-re összehívott értekezlet végén „tömören és szabatosan” ennyit mondott: „Uraim, a megbeszélést holnap délután folytatjuk és addig nem kelünk fel az asztaltól, amíg nem döntöttünk!”²⁶

Mialatt a polgármesteri és főispáni hivatalban a gettó tervén dolgoztak, a Magyar Megújulás Pártja szegedi szervezete a belügyminiszterhez intézendő memorandumot állított össze, amelyben vitatta a helyettes polgármester által május 5-én ismertetett gettó-terv helyességét, s kizárólag a városon kívül — az Aigner-telepen, Kecskés-telepen, Klebelsberg-telepen — felállítandó barakk-gettót tartotta elfogadhatónak.²⁷ A Szegedi Új Nemzedék május 10-én többhasábos cikkben részletezte a barakk-gettó előnyeit, valamint „hozzávetőleges számítások” alapján közölte, hogy milyen mennyiségű anyag, munka és pénz kellene a terv végrehajtásához.²⁸ Az MMP terve egyébként nem nyerte el a Kecskés-telep és a Klebelsberg-telep lakóinak tetszését. Előbbiek a polgármesterhez intézett le-

20 Szegedi Friss Újság, 1944. május 6. 2.

21 Uo.

22 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp. 1968. 824.

23 I. m. 837.

24 I. m. 845.

25 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 12. 3.

26 Uo.

27 Uo. 1944. május 7. 6.

28 Uo. 1944. május 10. 4.

vélben,²⁹ utóbbiak a Szegedi Új Nemzedék olvasói rovatában³⁰ tiltakoztak a memorandum javaslata ellen. A párt vezetőségi tagjai Magyary főispánnal történt tárgyalásuk után úgy döntöttek, hogy a memorandumot egyelőre nem küldik el.³¹

A főispán május 12-én a zsidó tanács elnökétől, Pap Róbertől kapott kérvényt: „Teljes tudatában vagyunk a mai helyzet komolyságának és úgy hitközségünk vezetősége, mint annak tagjai igyekeznek a hatóságok rendelkezéseit pontosan teljesíteni. Most azonban, amidőn a kitelepítések ügye kerül döntés alá, rámutatni kívánunk a szegedi zsidóság különleges múltjára és helyzetére, amely nem mindenben azonos az ország egyéb vidékein, különösen a határvidékeken élt zsidóság helyzetével.”³² A továbbiakban Pap Róbert azt igyekezett bebizonyítani, hogy „cz a város magyarrá nevelt mindenkit”, s így a nemzedékeken át itt élő zsidóságra is hatott „Szegednek magyarosító hatása”. Hangsúlyozta, hogy „itt nincs beszívárgott külföldi zsidó, itt nemzedékeken át éltek a zsidó családok és a temető igazolja, hogy a sírkertekben a ma itt élő zsidóság legnagyobb részének 3-4 felmenője van eltemetve”. A szegedi zsidók olyannyira magukénak érezték a várost, hogy az 1789-es árvízkor „önfeláldozó mértékben vették ki részüket a mentési, majd később az újjáépítési munkálatokban”. Az 1848–49-es szabadságharcban, majd az 1914–18. évi világháborúban nem mint zsidók, hanem mint magyarok harcoltak hősiessen hazájukért. A zsidó tanács elnöke nyomatékosan mutatott rá, hogy 1919-ben a szegedi „zsidóság komoly tényező és vezető férfiai siettek a szegedi ellenforradalom támogatására”. „Ebben [sic!] a sorsdöntő órában, amidőn családi életünk nyugalma, elaggot és beteg szüleink, gyermekeink sorsa kerül eldöntésre, mély tisztelettel kérjük főispán urat, hogy fenti körülményeket figyelembevenni s döntését a szegedi zsidóság mindenkori honhűségének, igazi szegedi magyarságának, önfeláldozó magatartásának méltánylásával kegyeskedjék meghozni.” — fejeződik be a zsidó tanács elnökének kérvénye.

E levél azt bizonyítja, hogy Pap Róbert alapvetően hibásan mérte fel a helyzetet. Ekkor már nem arról volt szó, hogy a zsidóság milyen mértékben asszimilálódott, hogyan vette ki részét az ország, s jelen esetben Szeged építésében, felvirágoztatásában, védelmében. Magyart nyilván nem hatotta meg Pap hosszú érvelése, hisz 1944 áprilisától *faji alapon* kezdték el az ország „megtisztítását”. A kérvény minden bizonnyal önálló, helyi akció eredménye, nem vették föl a kapcsolatot más hitközségekkel, hogy egységesen lépjenek fel az egyre több korlátozó rendelet ellen. Teljesen érthetetlen, hogy a zsidó tanács elnöke mit várt a frissen kinevezett főispántól, hisz tudhatta: a döntések a minisztertanácsban és a Belügyminisztériumban születtek. Helyi szinten csak a végrehajtás mikéntjében lehetett különbség. Illúzió volt abban hinni 1944-ben, hogy Magyart meghatja a szegedi zsidóság évszázadok alatt bizonyított honhűsége. Ugy tűnik, Pap Róbert nem vette tudomásul, hogy már a második és harmadik zsidótörvény (1939-ben illetve 1941-ben) faji alapon korlátozta, különítette el a zsidóságot. A törvények be nem tartása esetén — függetlenül asszimiláltságuk mértékétől — bűnösnek tekintették őket, büntetésük a pénzbírságtól öt évig terjedő börtön lehetett. 1944 májusában pedig — amikor a délvidéki zsidóságot ideiglenesen Szegeden kellett

29 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 12.629/1944.

30 Uo. 1944. május 12. 4.

31 Uo. 1944. május 11. 5.

32 CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

elhelyezni — már nem néhány év börtönről, hivatalvesztésről volt szó, hanem az életről.

Pap egyébként semmiféle konkrét kérést nem fogalmazott meg, mindössze méltányosságot kért az új főispántól. Figyelemre méltó az is, hogy Pap Róbert és a Szegedi Zsidók Központi Tanácsa a délvidéki akció során — az iratok tanúsága szerint — tiltakozás nélkül mindent azonnal végrehajtott, s e levél sem szólt pártolólag a délvidéki zsidókról. (A Délvidékről elhurcolt több mint 2000 ember ekkor még Szegeden volt, s május 17-én vitték tovább őket Bajára.) Csak akkor született meg e kérvény, amikor a szegedick gettóba zárására került sor.

Az iratok közt nincs nyoma, hogy Magyar főispán figyelembe vette volna e levelet. Annak viszont van, hogy kétnapos értekezés, majd helyszíni szemle után a város többi előljárójával együtt összeállította a gettó végleges tervét. Május 17-én Tóth Béla helyettes polgármester kiadta 23 356/1944. számú határozatát a „szegedi gettó megállapításá”-ról [sic!].³³ Eszerint „a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett lakosok” kötelesek voltak május 22-től számított 8 napon belül a kijelölt gettó területére költözni. A határozat szerint „Az első Gettó területe a következő:

Margit utca 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 22/a, 22/b, 24, 26, 28.; Korona utca 8, 9, 13, 15, 17.; Valéria tér 10.; Bús Páter utca 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11.; Br. Jósika utca 14.; Polgár utca 17. szám alatti házakból képezett zárt terület.

Ezen kívül, amennyiben még szükség lesz rá, a második gettót a Bánomkertsor mentén elfekvő házakból alakítom meg. A terület pontos körülírását később fogom közölni. A keresztény vallású zsidók elhelyezésére a Kelemen utca 11. szám alatt lévő házat jelölöm ki, és amennyiben ez nem volna elégséges, a Horthy Miklós utca 2. szám alatti házat.”

A határozat értelmében „a zsidók az átköltöztetés költségeit maguk viselik”. A kijelölt területen lakó keresztény lakosoknak „költözködési, valamint új lakásuknak rendbehozatali, festési és takarítási költségeit a zsidó vagyon terhére a város közönsége megtéríti” — folytatódott a polgármesteri döntés. Egyben a mérnöki hivatal vezetője utasítást kapott, hogy a gettó két méter magas deszkakerítéssel történő lezárásához szükséges anyagot azonnal szerezzé be. „A gettó kijárata a Margit utcának a Londoni körút felőli részén lesz.” Tóth Béla ideiglenes mentesítést engedélyezett a gettóba költözés alól „azon zsidó orvosoknak, akiknek kint lakásához a tiszti főorvos — az orvoskamara javaslatának meghallgatásával — írásban engedélyt ad, továbbá ki, és amennyiben ez nem volna elégséges, a Horthy Miklós utca 2. szám alatti házat.”

A határozat végrehajtása a lakáshivatal teljes apparátusát oly mértékben „leterhelte”, hogy „a helyettes polgármester úgy intézkedett, hogy amíg a gettó-ügy lebonyolítása tart”, egyéb ügyekben a hivatal nem intézkedhet.³⁴ Erre az intézkedésre annál is inkább szükség volt, mivel a gettó-rendelet után feltűnően megugrott a lakásigénylések száma. De a Szegedi Új Nemzedék megnyugtatta olvasóit: „Magától értetődő azonban, hogy lakásügyekben továbbra is lehet beadni kérvényeket, mégpedig a polgármesterhez intézve és ezeket be is iktatják, érdemi elintézésükre azonban csak a gettókérdés teljes lezárása után kerülhet sor.”³⁵

33 I. h.

34 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 20. 5.

35 Uo.

A határozat értelmében a Szegedi Zsidók Központi Tanácsa azonnal munkához látott. Pap Róbert már május 17-én beadvánnyal fordult Tóth Bélához, melyben, „több oly nagyfontosságú problémát vetett fel, amelyek sürgős megoldást igényelnek”.³⁶ Az első pontban utalt a határozat azon kitételére, mely szerint „az egyes személyek részére kiutalható férőhelyek nagyságát Polgármester Úr külön fogja a Zsidó Tanáccsal közölni”. Pap minimum 7–8 m²/fő megállapítását tartotta szükségesnek, hogy „túlzsúfoltság okából ragályos betegség el ne terjedjen, valamint a feltétlenül megkívánt erkölcsi követelményeknek eleget tudjunk tenni”. A helyettes polgármester május 20-i keltezésű, 25 420/1944. számú válaszhatározatában e kérdésben úgy döntött, hogy „hat négyzetméternél nagyobb férőhelyet 1 személy részére kiutalni nem lehet”.³⁷ Pap Róbert — előző kérvényét május 19-én kiegészítve — azt jelentette, hogy „a kijelölt gettóban van 373 szoba, összesen 6500 m² alapterülettel. 3000 zsidó személy elhelyezése esetében egy személyre 2,2 m² terület jutna”.³⁸

A zsidó tanács elnöke május 17-i beadványában kérte, hogy a keresztény házastársal közös háztartásban élő zsidók mentesüljenek a gettóba költözés kötelezettsége alól. A helyettes polgármester válasza: „Vegyes házasságban élők költöztetését utójára kell hagyni”. A gettó-határozat 8 napos határidejét alapul véve e néhány napos „haladék engedélyezése” nem tűnik jelentős engedménynek.

A keresztény vallású zsidók számára — mint arra már utaltunk — a polgármesteri határozat két épületet jelölt ki: Kelemen u. 11. és Horthy M. u. 2. Május 19-én dr. Szivessy Lehel, a Magyar Szent Kereszt Egyesület kerületi csoportja elnöke a „keresztény vallást követő, de a törvényes rendelkezések értelmében zsidónak számítandó szegedi személyek” nevében kérelemmel fordult a polgármesterhez.³⁹ Adataik szerint 190 családot (500 főt) kellene elhelyezniük a kijelölt két épületben, amelyekben 66 szoba (1350 m²) áll rendelkezésre, azaz személyenként kb. 2,5 m² terület jutna, holott „az általunk végzett számítások szerint a higiénia legegységesebb szükségleteit feltételezve ... személyenként 8 m² területre volna szükség.” Ezért vagy újabb házak kijelölését kérték, vagy azt, hogy „a keresztény vallást követő zsidó személyek meglévő lakásaikban több család összeköltözködjék”. Szivessy külön kérte, hogy „a magukkal már nagyjából 60 éves kort már betöltött egyének családjukkal (vagy ápolójukkal) együtt jelenlegi teljes lakásukban megmaradhassanak”. Az elnök itt érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy „tudomásunk szerint a velünk szövetségben álló államokban is vannak ilyen rendelkezések”.⁴⁰ A továbbiakban azt kérték, hogy „a nagyobb gondozást igénylő csecsemők és a tisztí orvosi bizonyítványos állandó jellegű betegek” részére más-

36 Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Mikrofilmár, I. sorozat, 30. doboz, 72. cím, 15.

37 Ld. 32. jegyzetben.

38 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7776/1944.

39 CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944. A Magyar Szent Kereszt Egyesületet a katolikus konvertiták alapították 1939-ben. Hamvas Endre mint budapesti érseki általános helytartó részt vett az egyesület alapításában. „Hitbuzgalmi és kulturális előadásokat tartottak, szociális és karitatív tevékenységet fejtettek ki, elhelyezték azokat, akik a zsidótörvény következtében állásukat veszítették, segítézték a munkaszolgálatra behívott tagok itthon maradt családtagjait stb.” (Csanádi Püspöki Levéltár, 2360/1945.)

40 Angelo Rotta apostoli nuncius 1944. május 15-én Sztójay Döméhez intézett levelében mentességet kért a kitételek számára. Érvként említette: „ha Szlovákiában ... majdnem teljesen felmenthetők a keresztényeket a rendelkezések alól, melyek a zsidókat sújtották, miért nem lehetne ugyanezt Szent István országában megtenni?”. (Vádirat I. 322–323.)

félszer nagyobb területet számoljanak. Szükségesnek tartották házanként egy-egy betegszoba kijelölését, valamint az egyesület számára egy irodahelyiség kiutalását. Végül Szivessy azt kérte, hogy a vegyes házasságban élők lakásaikban maradhassanak. Miközben folyt a délvidékiek deportálása, Szivessyék hosszú időre terveztek, talán, mert nem akarták elhinni: rájuk, konvertitákra ugyanaz a sors vár, mint az izraelita vallást követőkre.

A helyettes polgármester válasza: „A kérelmet nem teljesítem, mert a gettó részére az eddigieken kívül több ház kijelölése nem szükséges.”⁴¹ Közben ugyanis a 27 010/1944 sz. határozattal június 4-én — a fenti kérelmeket figyelmen kívül hagyva — a Polgár u. 24. sz. házat harmadik épületként „a zsidófajú keresztények elhelyezésére” már kijelölte a helyettes polgármester.⁴² Egyben utasította a zsidó tanácsot, hogy a három házban „négyzetméterekre való tekintet nélkül az összes zsidófajú keresztényeket legkésőbb f. évi június hó 15-ig helyezze el”. A határozat értelmében a mérnöki hivatal június 8-ig köteles volt erre a házra is fölfestetni a sárga csillagot, valamint a három épület földszinti ablakait bemeszeltetni.

Tóth Béla első határozata szerint az összeköltöztetést május 30-ig kellett volna végrehajtani. A Szegedi Új Nemzedék május 25-én örömmel üdvözölte a tényt, hogy a „zsidókérdés időleges megoldására vonatkozó intézkedések fogantatását Szegeden is megkezdték”.⁴³ Ugyanakkor a címben azt is jelezték, hogy „még két hetet is igénybe vesz az összetelepítés teljes lebonyolítása”. A cikk szerzője a hatóságok „demokratikus magatartását ünnepli”: „Ezt a munkát [ti. az összeköltöztetést] teljes autonóm jogkörrel a zsidók ötöstanácsa intézi, minthogy a hatóságoknak az az álláspontja, hogy csupán a gettó kijelölése az összesített férőhelyek figyelembevételével, valamint a karhatalmi segédlet és a költözködés szigorú ellenőrzése a hatóság feladata, az azonban, hogy a zsidók a kijelölt házak lakóhelyiségeiben miként helyezkednek el, már teljesen az ő belügyük és olyan részletkérdés, amelybe nem kívánnak beleszólni”.

Tóth Béla a 27 273/1944. sz. határozatával újabb zsidó házakat jelölt ki, mivel „Az I. számú gettó nem elégséges”.⁴⁴ Az ún. II. gettó épületei: Szent Ferenc u. 5. (Kroó ház), Oldal u. 2. és Boldogasszony sgt. 42–44. MÁV-házak. A Magyar Királyi Államvasutak Üzletvezetősége e két utóbbi épületet nem adta könnyen. Érdemes idézni néhány pontot a MÁV feltételeiből: „2./ A cserelakásként kiutalt lakások és azok összes mellékhelyiségeit a beköltöző kívánságának megfelelően Szeged Szabad Királyi Város a saját költségére ciánoztatja, a jelenlegi lakások festésével egyenértékű festéssel kifesteti, tataroztatja, ugyanígy a parkettákat újból fényezteteti, vagy más padozatokat rendbe hozatja, festeti. Viseli a villanycsillárok, lámpák, csengők, rádiók, telefon, gáz, stb. ilyen felszerelések le- és felszerelési költségeit, illetve a 220 voltos áramfeszültség-különbség esetén az izzólámpák, porszívók, villanyvasalók, teafőző, stb. kicserélési vagy átalakítási költségeit, a kályhák, takaréktűzhelyek, szóval a lakás tartozékainak szükséges kijavítási, kicserélési, vagy átalakítási költségeit, vagyis a korábbi élet zavartalan folytatásához szükséges berendezés összes költségeit. ... 5./ Ha a zsidók lakhelyének végleges rendezése során a most igénybe vett lakások véglegesen felszabadulnának, a város

41 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7906/1944.

42 CsML, Szegedi mérnöki hivatal iratai 2357/1944.

43 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 25. 2.

44 MÁV szegedi irattára, 6948/1944.

viseli a visszaköltözni kívánók kívánságára a visszaköltözésnek és az eredeti állapot visszaállításának fent felsorolt összes költségeit. ...”⁴⁵ Az 5. pont szövege arra enged következtetni, hogy — ellentétben a zsidó tanáccsal és a Magyar Szent Kezsereszt Egyesület szegedi képviselőivel — a MÁV Üzletvezetősége pontosan tisztában volt a Holocaustus ténnyével, azzal, hogy a gettóban és a kijelölt házakban az elhelyezés ideiglenes. Mivel nem kaptak választ a polgármestertől, ezért május 31-én újabb levélben közölték: amennyiben a szerződést aláírva, változtatás nélkül nem kapják vissza, úgy a 27 273/1944. sz. határozattal szemben fellebbezni fognak.⁴⁶ Tóth Béla a szerződést nem küldte vissza, s a két MÁV-házat nem vette igénybe.

Talán e kellemetlen levelezésnek köszönhető, hogy a Szent Ferenc u. 1. sz. alatt lakók (részben a MÁV dolgozói) azon kérelmét, hogy nyilvánítsák az épületet gettó-házzá, mert túl veszélyes helyen van, a pályaudvartól csak 30 méterre, továbbá „ezen ház mellett már a Kroó ház és vele szemben a Bors ház már igénybe vétetett gettó céljaira”, nem teljesítették.⁴⁷ Magyary főispán a helyettes polgármestertől kapott információ alapján azt válaszolta a kerényezőknek, hogy a házat nem veszik igénybe gettó céljára, „amennyiben azonban a ház lakói lakást óhajtanának cserélni, ezirányú kérelmüket a lakáshivatalnál terjesszék elő”.⁴⁸

Miután május 31-én reggeltől délután fél háromig értekezletet tartottak a városházán Magyary főispán elnökletével, Tóth helyettes polgármester, a rendőrség, a honvédség és a tisztiorvosi hivatal képviselői, Tóth Béla kiadta 25 489/1944. sz. határozatát az előző gettó-határozatok kiegészítésére,⁴⁹ Magyary-Kossa Aladár pedig tájékoztatta a sajtó képviselőit az értekezlet döntéséről.⁵⁰ A határozat az I. számú gettót további épületekkel bővítette: Polgár u. 21/a, 21/b, 23. sz. és Margit u. 30, 31. Kötelezte a zsidó tanácsot, „hogy az íly módon kibővített I-ső sz. gettóba összesen legalább 2400 személyt kötelesen elhelyezni, férőhelyül előző határozataimban meghatározott 6 négyzetméterre való tekintet nélkül is”. Tóth külön kiemelte a Bors és Kroó házakat, ahol „négyzetméterre való tekintet nélkül legalább 250 személyt” kell elhelyezni, „amennyiben ez a fejenkénti 6 négyzetmétert nem haladja meg”. A helyettes polgármester „nyomatékosan figyelmeztet”-te a zsidó tanácsot, hogy június 15-ig „minden megkülönböztető jelvény viselésére kötelezett lakosnak az egyes számú gettóban, vagy a kijelölt zsidó-házakban kell lennie, s ha azt tapasztalnám, hogy férőhely szempontjából idevonatkozó határozataimban előírt utasításomat nem a legpontosabban hajtották végre, újabb férőhely kijelölése nélkül minden kintmaradt zsidó lakosnak az egyes számú gettóba kell beköltöznie”.

Magyary sajtótájékoztatóján elmondotta, hogy a kiadott utasításoknak megfelelően megkezdődött a gettó bekerítése, az egyetlen kijárat kivételével valamennyi utcatorkolat lezárása, a gettó szélére eső házak utcai ablakainak fehérre meszelése. „A gettó kijáratát a rendőrség állandóan őrizteti, a gettón belül pedig a zsidóság saját kebelében állít fel belső rendőrséget.”⁵¹ Az értekezleten szintén a

45 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9460/1944.

46 Uo. 6727/1944.

47 CsML, Szegedi főispáni iratok 805/1944.

48 I. h.

49 CsML, Szegedi mérnöki hivatal iratai 2357/1944.

50 Szegedi Friss Újság, 1944. június 1. 2.; Szegedi Új Nemzedék, 1944. június 1. 3–4.

51 Szegedi Friss Újság, 1944. június 1. 2.

rendőrség feladataként határozták meg a gettó belső rendjének szabályozását, a „keresztény zsidók” házainak állandó lezárását és őrizetét.

A szegedi rendőrkapitányság vezetőjét, Buócz Bélát május 19-én Horthy a m. kir. rendőrség vidéki főkapitányává nevezte ki,⁵² így ekkortól Szegeden a rendőrkapitányság vezetését Horváth József látta el. A gettó-ügyek intézésével vitéz Tónay Aladár rendőrfogalmazót, dr. vitéz Kolozsváry Andor rendőrtanácsost⁵³ és Keresztes Andor rendőrtanácsost bízták meg.⁵⁴

Pap Róbert június 5-én kérte a helyettes polgármestert, hogy „az egészségügyi követelménynek a legkisebb humánumnak az alapján a fenti határozatot [ti. a 254 89/1944. sz. határozatot] olyképpen megváltoztatni méltóztassék, hogy amint azt az első határozat kimondta a 6 m² terület a legszigorúbban betartassék. Az első számú gettóban a szobák összterülete 8400 m². Ezen területen 6 m² alapulvétele mellett az elhelyezhető személyek száma 1400 személy”,⁵⁵ azaz 1000 fővel kevesebb, mint amennyit a határozat előír. Ezért kérte, hogy gettó-ház lehessen a Jósika u. 30., Polgár u. 19. és a Boldogasszony sgt. 30., valamint úgy vélte, hogy „a részünkre ezen igen súlyos kérdés nyugvópontra hozható volna” amennyiben a helyettes polgármester kiutalná a még megígért, de ki nem utalt MÁV-épületeket.

Tóth Béla nem válaszolt az újabb igényre. Június 10. után valószínűleg már fölöslegesnek is tartotta, hogy ilyen jellegű problémákkal egyáltalán foglalkozzon, ugyanis ezen a napon a két belügyi államtitkár, Endre László és Baky László „gépkocsival Szegedre érkeztek ..., megtekintették a szegedi gettót és behatóan áttanulmányozták mindazokat az intézkedéseket, amelyeket Szeged város vezetősége a zsidóknak a város életéből való kiemelése és elkülönítése dolgában tett. Az államtitkárok a legteljesebb megelégedésüket nyilvánították és őszinte elismerésüket fejezték ki a város két vezetője előtt a zsidókérdés szegedi megoldása felett.”⁵⁶ Az államtitkárok értekezletet tartottak a városházán, amelyen a város, a környező törvényhatóságok vezetői és a rendészeti vezetők részletes utasítást kaptak a zsidókérdés radikális megoldásának további menetét illetően: a gettókat fel kell számolni, nagyobb gyűjtőtáborokat kell létrehozni, majd német vagonokban elszállítják az országból a gyűjtőtáborok lakóit. Így tehát Szegeden és a környező városokban június 10-től minden rendelet, határozat, utasítás abban a biztos tudatban született, hogy a zsidókat rövid időn belül eltávolítják az országból.

1944. június 7-re készítette el a m. kir. rendőrség szegedi kapitánysága Tóth Béla felkérésére Szeged Szabad Királyi Város Gettó-rendjét.⁵⁷ Ennek fontosabb rendelkezései:

- a gettót és a zsidóházakat a rendőrség őrzi, onnan csak parancsra, a gettó kapuján és csak rendőri kísérettel lehet távozni;
- „az érintkezés a külvilággal teljesen szünetel... A gettóból kilépő és oda belépő zsidókat az őrség megmottozza”;
- „a gettóban és a zsidóházakban mindenki katonás fegyelem alatt áll”;

52 Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 20. 3.

53 CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

54 BM irattára, Keresztes Andor népbírósi pere.

55 OL Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 72. c. 9.

56 Szegedi Új Nemzedék, 1944. június 11. 3.

57 Uo. 1944. június 14. 6.; OL Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 72. c. 1.

– élelmezés céljára „a zsidó tanács egy központi élelmezési bizottságot állít fel”;

– egészségügyi ellátásra „a gettónak kezelő orvosai és gyengélkedő szobája, közös kórháza és szülő otthona legyen”; (A rendelet szerzői arról „megfeledeztek”, hogy egy héttel korábban a zsidótanács a polgármesteri hivattaltól elutasító választ kapott arra a kérelmére, hogy a zsidó iskolát kórházzá alakítsák át, annak ellenére, hogy a tisztí főorvos pozitívan véleményezte a kérvényt.)

– „légiriadó jelre, ha a városi szirénák megszólalnak, mindenki menjen be a lakóházba és ott, *ha pince van* [az én kiemelésem — M.J.], abban keressen menedéket”;

– „ébredtő 6 órakor, takarodó 21 órakor van ... A gettóban és a zsidó házakban a nap minden szakában csend uralkodjék”.

E „Gettó-rend” ismeretében meglehetősen illuzórikusnak tekinthető az a polgármesteri hivatal buzgó hivatalnokai részéről június 7-én megfogalmazott hirdetemény, amely az 1990/1944. M.E. sz. rendeletre hivatkozva napi két órában, 11–13 óra között engedélyezte a „megkülönböztető jelzés viselésére köteles zsidók”-nak a vásárlást „nyílt árusítású üzletekben, országos, havi és hetivásárokon, valamint a napi piacokon”.⁵⁸ A büntető rendelkezés értelmében az a vevő, illetve eladó, aki a hirdetemény ellen vét, „hat hónapig terjedhető elzárással büntethető, s azonfelül rendőrhatósági őrizet alá helyezhető (internálható)”.

Ezek után már nem lepődhetünk meg olyan — az irrealitás határát súroló — intézkedésen, melyet a Szegedi Cukrárszipari Szakosztály javaslatára tesz Magyary főispán június 24-én. Magyary a polgármesterhez intézett levelében úgy véli, hogy „a zsidók gettóba való költöztetése ... nem tette fölöslegessé”, hogy az 500/1944. BM. sz. rendelet értelmében a zsidók csak meghatározott vendéglátó üzemet látogathassanak.⁵⁹ Ugyanis „a zsidó munkaszolgálatosok továbbra sincsenek korlátozva szabad mozgásukban és a vásárlásokban”. A német megszállást követően az ország határain belül foglalkoztatott zsidó munkaszolgálatosok nagyobb biztonságban voltak, viszonylag szabadabban közlekedhettek, mint a gettókba, gyűjtőtáborokba kényszerített, sárga csillag viselésére kötelezettek. Így a főispán számára az egyetlen elfogadható megoldás, hogy „a zsidók vagy zsidó munkaszolgálatosok a cukrászdák látogatásától teljesen eltiltassanak”. E javaslat június 24-én kelt, amikor már több mint 8000 embert zsúfoltak a szegedi és Szeged környéki városok gettóiból a Cserzi M. utcai téglagyárba, ahol a „Gettó-rendje”-nél szigorúbb intézkedések voltak érvényben, s ahonnan csak egy irányban, a rókusi pályaudvaron várakozó vasúti szerelvények felé lehetett távozni.

Június 30-ra elkészült Tóth helyettes polgármester hirdetménye és válaszlevele a főispán átíratára: „a zsidók használatára a vendéglátó üzemek közül egyet sem jelöltem, mert nem akadt Szegeden olyan vendéglátó üzem (fogadó, szálló,

58 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7671/1944. A gettó rendje szerint, mint arra utaltunk, a zsidó tanácsnak élelmezési bizottságot kellett felállítani. A bizottság köteles volt naponta 9 óráig beszerezni a kívánt élelmiszerek jegyzékét és bemutatni engedélyezés végett a városi közellátási hivatalnak. Bár a gettó rendje erre nem utal, a Szegedi Friss Újság június 1-én megemlíti, hogy a „zsidó fertály lakói a gettó területét csak csoportokban és kísérelvel hagyhatják el”.

59 CsML, Szegedi főispáni iratok 904/1944. Az 500/1944. B.M. sz. rendelet május 25-én lépett hatályba. (Ld. Vádirat II. 86–87.) Valószínűleg a gettó problémája oly mértékben lefogalta Magyaryt, hogy elkerülte figyelmét ez a rendelet.

penzió, vendéglő, kávéház, korcsma, italmérő, cukrászda, kifőzés, kávémérő, buffet, espressó stb.) mely a kijelölést kérte, illetve ahhoz hozzájárult volna”.⁶⁰ Az iratok közt nincs nyoma, hogy e kérdésről bármilyen felmérést végeztek volna a fent felsorolt vendéglátó helyeken.

A helyi közigazgatás és rendőrség összehangolt intézkedései következtében összesen 3827 embert zsúfoltak a szegedi gettóba és zsidó házakba,⁶¹ 4-5 családot költöztetve egy-egy lakásba, megnehezítve ezzel a leggyorsabb, legalapvetőbb napi teendők végzését is.

Endre és Baky államtitkárok Szegedre látogatásának napján (június 10.) délelőtt, s talán éppen az ő érkezésükkel összefüggésben, Tóth helyettes polgármester telefonon utasította a szegedi Központi Gáz és Villamossági Rt. vezetését, hogy az ún. törzsgéti területén az áram- és gázszolgáltatást, beleértve a közvilágítást is, azonnal szüntessék meg.⁶²

1946-ban, Tóth Béla népbírói tárgyalásán Szalay József, a gázgyár volt igazgatója így emlékezett a rendelet indoklására: „Most, hogy vádolt említ, emlékszem rá, hogy a kérdéses telefonbeszélgetésünk alkalmával a villanyszolgáltatás kikapcsolásának okaként vádolt az elsőtétítési szabályrendeletre és Buócz rendőrkapitányra hivatkozott.”⁶³ Lehetséges, hogy attól tartottak, a zsidók esetleg fényjeleket adnak le az angol, amerikai repülőgépeknek. Valószínűbb azonban, hogy egyszerű takarékossági intézkedésről van szó: mincképp a gáz és a villany a zsidóknak arra a néhány napra, hisz úgyszólamint hamarosan elszállítják őket. Ekkor ugyan is már javában folyt a kárpátaljai és az észak-erdélyi deportálás.

Gettók az V. csendőrkerület városaiban: Makó, Szentés, Hódmezővásárhely

Az ún. gettó-rendelet megjelenését (április 28.) követően csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, illetve alkalmazott, aki lemondott volna, vagy a zsidók ellen hozott diszkriminatív rendeletek végrehajtását megtagadta volna. Sőt, nem egy város vezetője büszkén vállalta zsidóellenes magatartását. Közéjük tartozott például Bécsy Bertalan, Makó város polgármestere, aki 1944. július 2-án a Makói Újságban vezércikkben hangsúlyozta, hogy „azok a férfiak, akik a vármegye és a város közéletének ormán állunk, *évtizedek óta* [kiemelés az eredetiben] a nemzeti irányú jobboldali eszme, az eredeti tisztaságú szegedi gondolat hűségese szolgái voltunk...”, így nem véletlen, hogy a „politikai változás ellenére itt mindenki a helyén maradt”⁶⁴. Makó város képviselő-testülete a polgármester előterjesztésére már 1940-ben olyan szabályrendeletet fogadott el, mely szerint zsidó kereskedők, iparosok, ügynökök országos vásárokon, búcsúkon, havi-, hetivásá-

60 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9660/1944.

61 CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

62 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9090/1944.

63 BM irattára, Tóth Béla népbírói pere.

64 Makói Újság, 1944. július 2. 1–2.

rok és napi piacok alkalmával közterületeken nem foglalhatnak helyet árusítás céljából, s nem folytathatnak üzleti tevékenységet.⁶⁵

A német megszállást követően Szegedhez hasonlóan Makó város és Csanád-Arad-Torontál vármegyék iratai közt is nyomon kísérhető a zsidónak minősített magyar állampolgárok kiiktatása a gazdasági és kulturális életből.⁶⁶ A gettók felállításáról szóló utasítást Ferenczy Béla vármegyei alispán május 6-án foglalta frásba.⁶⁷ Az alispán a makói zsidóság számára az ún. Honvéd városrészt (Honvéd u., Garai u., Bethlen u. és Királyhegyesi út által határolt terület) jelölte ki kötelező lakhelyül. Az 1610/1944. sz. kormányrendelet 8.§-a alapján⁶⁸ pedig a központi, a torontáli járások és a nagylaki szolgabírói kirendeltség területén élő zsidók „május hó 20. napjáig kötelesek Makó m. városba átköltözni”.⁶⁹

Jóllehet az alispáni utasítást végrehajtandó Bácsy polgármester gettó-határozata május 16-án jelent meg a Makói Újságban, a makói izraelita hitközségek vezetői május 8-án kérvénnyel fordultak az alispánhoz.⁷⁰ Paskesz Fülöp, a makói ortodox izraelita hitközség elnöke és Hetényi Sándor, a makói kongresszusi izraelita hitközség elnöke mindenképp felajánlják, hogy „a helyi zsidó lakosság tervezett elkülönítésével kapcsolatos intézkedések végrehajtásánál a hatóságoknak mindenben rendelkezésére” állnak. Kérelmük tárgya: „erre a célra az a terület, illetve azok az uccák jelöltessenek ki, ahol a zsidó lakosság már egy évszázadot meghaladó idő óta tömörült és pedig a két zsidó templom körüli városrész”. E levél arról tanúskodik, hogy szerzői — Pap Róberthez, a szegedi zsidó tanács elnökéhez hasonlóan — hittek abban, hogy ha készségesen a helyi közigazgatás rendelkezésére állnak, minden rendeletet pontosan betartanak s a hitközségek tagjaival betartatnak, akkor „irgalomra” és „emberiességre” számíthatnak. Paphoz hasonlóan ők is fontos érvként említik a helyi zsidó lakosság asszimilációs készségét: „hivatkozunk arra, hogy a makói zsidóság úgy az elmúlt világháborúban, mint az ezt követő válságos időkben mindenkor hazafias érzelmeiről tett tanúságot, hűséggel viseltetett szeretett Hazánk iránt”. Bár valószínűleg ez az irat is önálló akcióként született, érvrendszere mégis kísértetiesen összecseng a szegedi kérvényével.

Ferenczy alispán a kérvényt tudomásul vette, de válaszra nem méltatta. Az iratok közt nincs arra utaló jel, hogy hasonló tartalmú levél érkezett volna a polgármesterhez. Bácsy Bertalan a 10.493/1944. sz. véghatározatában mégis úgy rendelkezett, hogy „a zsidóság átköltöztetése három ütemben történik”.⁷¹ Először „azok a zsidók, akik nem laknak az Eötvös, Deák Ferenc, Bolygó és Gr. Vay utcában, az említett utcákba mint ideiglenes (közbeeső) lakóhelyre költöznek”. E területre, azaz a „történelmi gettóba” május 17–20 között kell áttelepülni. A második lé-

65 Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: ÚMKL), Nb. 1113/1945/32.sz. Bácsy Bertalan népbírói pere.

66 *Antretter János*: A makói zsidóság deportálásának előzményei és következményei. Szakdolgozat. Szeged, JATE, 1989.

67 CsML, Csanádi alispáni iratok, 7979/1944.

68 „(1) A tfezernél kisebb lélekszámú községekre vonatkozóan a törvényhatóság első tisztviselője akként rendelkezhetik, hogy a zsidók kötelesek záros határidő alatt az általa kijelölt más községbe, illetőleg városba átköltözni.” (Vádirat I. 246.)

69 Ld. 67. jegyzetben.

70 I. h.

71 Makói Újság, 1944. május 16. 5.

pésben — szól a határozat — „a honvédbeli magyarok megfelelő számának áttelepítése után valamennyi zsidó átköltözik a Honvéd már megürült lakásaiba”. Végül amint a magyarok utolsó családja is kiköltözött a Honvédből, a zsidók elfoglalják e városrészben végleges lakóhelyeiket.

Bécsy május 17-i hatállyal kinevezi a két zsidó hitközség elnökét ugyanazon hitközségek közigazgatási elöljárójává (tehát nem zsidó tanácsot hoz létre), egyben utasítja őket, hogy a kitelepítéssel kapcsolatos valamennyi rendeletét, „akár szóbeli, akár írásban kiadott rendelkezéseimet azonnal és maradéktalanul” hajtsák végre.⁷²

Az 1941-es népszámlálási adatokat alapul véve (izraeliták száma Makón: 1881 fő, a központi, torontáli és nagylaki járásokban: 110 fő)⁷³ és azt kiegészítve a konvertiták számával — mivel pontos adataink nincsenek — elfogadhatónak tűnik a két izraelita hitközség elnökének azon állítása, hogy „több mint kétezer embert” kellett elhelyezni az ideiglenes, majd a végleges gettóban.⁷⁴

A makói rendőrkapitányság az ideiglenes gettóba való költözés gyors lebonyolítása érdekében „enyhített” (a Makói Újság egyik cikke szerint) a zsidók mozgási korlátozásán, s a költözés idejére reggel 6-tól este 9 óráig engedélyezte a „költözéssel kapcsolatos tevékenységet”.⁷⁵ A történelmi gettóba történő áttelepítéshez a kijelölt három nap rövidnek bizonyult, ezért a polgármester további három nappal, május 23-ig meghosszabbította a határidőt.⁷⁶ Május 24-én Bécsy polgármester újabb határozatot adott ki, amely „a zsidók közbeeső, ideiglenes lakóhelyén az életviszonyok szabályozásáról” szólt.⁷⁷ Ez a határozat, összevetve a szegedi gettó szigorú rendjével, mindenképpen enyhébb előírásokat tartalmazott. Ezt a gettót azonban ideiglenesnek tekintették, s „ezek a szabályok addig érvényesek, míg a zsidók közbeeső lakóhelyükről a végleges Honvéd-városrészi lakóhelyükre nem kerülnek”.

Az 1.§ megadja annak a háromszög alakú épülettömbnek a pontos leírását, melyet a zsidók engedély nélkül nem hagyhatnak el: „alapja a Vásárhelyi-utca egyik oldala, a Kossuth-utca és a Dessewffy-tér, másik oldala a Deák Ferenc-utca mindkét széle, csúcsa pedig a Korona-szálló épülete”. A piactéren történő vásárlást naponta 1/2 10-11 óra között engedélyezte a polgármester. Ez a korlátozás nemcsak hogy szigorúbb az országos kétórás átlagnál, hanem meg is előzte a hasonló kormányrendeletet. (Az 1990/1944. ME. sz. rendelet június 4-én jelent meg a Budapesti Közlönyben.)⁷⁸

Ugyanakkor Bécsy engedélyezte, hogy azok a zsidó iparosok, akiknek iparüzése az 58 000/1944. K.K.M. sz. rendelet szerint nem esik korlátozás alá, munkahelyüket továbbra is fölkereshetik. Továbbá, ellentétben a szegedi szigorú tiltó határozatokkal, kilépcsre jogosító igazolványokat adott ki, hogy „a zsidók a kü-

72 CsML-Makó, Makói polgármesteri iratok, 11.474/1944., 11.475/1944.

73 Az 1941. évi népszámlálás Bp. 1976. (Történelmi Statisztikai Kötetek.)

74 Ld. 70. jegyzetben.

75 Makói Újság, 1944. május 18. 2.

76 Ld. 67. jegyzetben.

77 Makói Újság, 1944. május 25. 4.

78 A m.kir. minisztérium 1990/1944. M.E. sz. r. Budapesti Közlöny, 1944. június 4. 125. szám 2. a zsidók bevásárlásainak a nap meghatározott szakára korlátozása tárgyában.

lönböző hivatalokat” ügycik intézésére látogathassák.⁷⁹ Külön határozat intézkedett arról, hogy a megkeresztelt zsidók május 25-ig kötelesek a számukra kijelölt közbeeső lakhelyre, a Megyeház u. 20., az ún. Leipnik-féle házba költözni.⁸⁰ Előjárójukká Óvári László, volt takarékpénztári igazgatót nevezte ki a polgármester.

Ferenczy alispánt nem kellett figyelmeztetni (mint Magyary főispánt), hogy adja ki utasítását a járási főszolgabíráknak és a makói polgármesternek, miszerint jelöljék ki azt a vendéglátó üzemet, melyet zsidók látogathatnak.⁸¹ Június első napjaiban már megérkeztek az alispáni hivatalba a válaszok.⁸² A központi és torontáli járásek főszolgabírái nem tartották szükségesnek a vendéglátó helyek kijelölését, mivel a zsidókat már Makóra szállították. A nagylaki főszolgabíró azonban fenti tény ellenére Csanádpalotán és Pitvaroson kijelölt egy-egy kocsmát. Ferenczy július 24-i keltezésű, utolsó feljegyzése az iraton szenvtelenül tárgyilagos: „A zsidók a vármegye területéről időközben el lettek költöztetve, így a vendéglátó üzemet nem látogathatják, miért is azok kijelölése tárgytalanná vált.”

Mielőtt a végleges gettót felállították volna Makón, Ferenczy Béla felkérte a makói polgármestert, hogy kecskeméti és budapesti hivatalos útja alkalmából „lépjen érintkezésbe az útbaeső és környékbeli városok polgármestereivel és nyert tapasztalatáról jelentését sürgősen tegye meg”.⁸³ Különösen a leendő zsidóházakból kiköltözni kényszerülő keresztény lakosok áttelepülésének kérdését tanulmányozza. Bécsy Bertalan, mint arról a Makói Újság június 4-én beszámolt, végiglátogatta Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Cegléd, Nagykőrös és Szentes gettóit,⁸⁴ de tapasztalatainak hasznosítására nem kerülhetett sor. Ő is hivatalos volt június 10-én a szegedi értekezleten, ahol Endre és Baky államtitkároktól szóbeli utasítást kapott: Makóról a zsidókat június 16-án Szegedre kell szállítani.⁸⁵

Csanád — Arad — Torontál vármegyék többi járására vonatkozóan május 5-én szóban, majd 6-án írásban Ferenczy Béla alispán az alábbiak szerint döntött: „A battonyai, mezőkovácsházi és az elcki járásokban lévő községekben lakó zsidókra akként rendelkezem, hogy a zsidók kötelesek f. évi május hó 20. napjáig Mezőkovácsháza és Magyarbánhegyes községekbe a mezőkovácsházi járás főszolgabírája által részükre kijelölt új lakóhelyre átköltözni.”⁸⁶ A megadott határidőnél öt nappal korábban, május 15-én már „új lakóhelyükön” voltak a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidók: Mezőkovácsháza községből 350 fő a község határában lévő méntelepre került, a három járás területéről pedig 414 főt a Magyarbánhegyes község határában lévő Mandel-féle zsidóbirtokra költöztettek.

79 Bécsy Bertalan népbírósi pere szerint „a gettóban levő zsidók részére kijárási engedélyeket adott, ill. adatolt ki oly mértékben és mennyiségben, emiatt őt a képviselő testületben meg is interpellálták”.

80 Makói Újság, 1944. május 25. 4.

81 Ld. 67. jegyzetben.

82 I. h.

83 I. h.

84 Makói Újság, 1944. június 4. 9.

85 Makói Újság, 1944. június 11. 1–2.; ÚMKL, Bécsy Bertalan népbírósi pere.

86 Ld. 67. jegyzetben.

A zsidó táborok élére a mezőkovácsházai járás főszolgabírája 5–5 főből álló bizottságot alakított. Kötelességükké tette — internálás terhe mellett — „a tábor belső rendjének fenntartását, valamint azt is, hogy a zsidók a külvilággal ne érintkezhessenek”.⁸⁷ Az alispánhoz intézett jelentésben szerepel egy mondat, mely — az eddigi levéltári kutatások anyagának ismeretében — rendkívül ritkán alkalmazott módszerről ad hírt: „továbbá az intéző bizottsággal *botokkal felszerelt zsidó őröket* [az én kiemelésem — M. J.] állítottam fel az esetleges szökések megakadályozására”.⁸⁸ Sajnos az iratok hiányossága következtében nem tudhatjuk, mi vezérelhette a főszolgabíró, hogy zsidókat kötelezett arra, legyenek maguk és társaik rendőrci. Vagy tudott a főszolgabíró a kárpátaljai táborokban is alkalmazott hasonló módszerről, vagy egymástól függetlenül az azonos probléma — nevezetesen, hogy kevés volt a rendfenntartó — azonos megoldást eredményezett: zsidók őrizték a gyűjtőtábor „lakóit”.

Ugyanekkor, ugyanez a főszolgabíró a vármegye tisztifőorvosa véleményét meghallgatva június 13-án kéri az alispánt, hogy bővíthesse a gettót, ugyanis „amennyiben a mezőkovácsházai zsidótábor túlzásfokát megszüntetni nem sikerül, féltő, hogy a zsidótáborban ragály üti fel a fejét, mely minden valószínűség szerint át fog terjedni a községre is”.⁸⁹ Mint a legtöbb iraton, ezen is szerepel az utolsó alispáni feljegyzés: „a zsidók a vármegye területéről el lettek költöztetve, a tárggyal kapcsolatban a további intézkedés tárgytalanná vált”.

A június 10-i szegedi értekezlet döntése: a magyarbánhegyesi és mezőkovácsházai gettók „lakóit” a békéscsabai gyűjtőtáborba kell szállítani.

Csongrád vármegye alispánja, Dobay Andor kollégáihoz hasonlóan utasította a felügyelete alá tartozó szentesi és csongrádi polgármestereket, valamint Csongrád, Mindszent és Kiskundorozsma főszolgabíráit, hogy tegyék meg a szükséges lépéseket a zsidók lakhelyeinek kijelölése tárgyában.⁹⁰ Május 13-án egyszerre három helyről is (kiskundorozsmai és csongrádi főszolgabírók, csongrádi polgármester) azt a választ kapta: „a rendeletet végrehajtottam”.⁹¹

A Szentesi Napló „illetékes helyről” kapott értesülése szerint Csongrád vármegyében a nyilvántartott zsidók száma az alábbi:

Szentes:	567 fő
Csongrád:	286 ”
Kistelek:	159 ”
Mindszent:	88 ”
Szegvár:	57 ”
Csanytelek:	12 ”
Horgos:	35 ”
Sándorfalva:	37 ”
Fábiánscebestyén:	1 ”
Nagymágocs:	1 ”
Derekegyház:	1 ” ⁹²

87 I. h.

88 I. h. A nagy lengyelországi gettóban sűrűn alkalmazott módszer volt. Ld. *I. Trunk: Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. New York, 1972.

89 I. h.

90 CsML—Szentes, Csongrád vármegyei alispáni iratok 4490/1944.

91 Uo. A csongrádi járás községeiből a zsidókat Kisteleken helyezték el.

92 Szentesi Napló, 1944. május 17. 4.

Szentes város polgármestere, K. Nagy Sándor több alkalommal is nyilatkozott a helyi sajtónak a gettó felállítását megelőző tárgyalásokról, melyek „eredményeként” az átköltötetés időpontját május 9–12 között, helyét a harmadik kerület vasútállomás felőli részén jelölte ki.⁹³ A Szentesi Napló tudósítása szerint május 9-én „borongós, hűvös időben indult meg ... reggel 6 órakor a szentesi zsidóságnak a kiköltöztetése a Vecseri-utca páros oldalán, a Nagyvölgy sor és az Apponyi-tér által határolt részen felállított gettóba”.⁹⁴

Dobay alispán június 14-én a közigazgatási bizottság ülésén elmondta, hogy bár „a közigazgatási hatóságoknak jelentős munkatöbbletet okozott ... a kiadott rendeleteknek gyakorlati keresztülvitele...”, ennek dacára a végrehajtás általában nagyobb zökkenő nélkül zajlott le. A zsidóknak gettóba tömörítése szintén idejében megtörtént”. Beszéde végén tételesen felsorolta, hogy hány embert szállítottak Csongrád vármegye területén az egyes gettóba: Szentesen 398, Csongrádon 228, Kisteleken 159, Mindszenten 111, Kiskundorozsmán 85, összesen 981 zsidót.⁹⁵

A szegedi értekezlet utasítása értelmében június 16-án Szentesről, Mindszentről, Kistelekről és Kiskundorozsmáról Szegedre, Csongrádról a kecskeméti gyűjtőtáborba kellett átszállítani a zsidókat.⁹⁶

A hódmezővásárhelyi polgármester-helyettes, Beretzky Pál azon kevesek egyike, aki — bár látszólag a gettó-rendelet megjelenésétől kezdve folyamatosan foglalkozott a zsidók elkülönítésének ügyével — *nem záratta gettóba a város zsidóinak minősített lakosságát*. Saját hatáskörén belül az utolsó pillanatig húzta az időt. Beliczky Kálmán rendőrőtanácsos azonban nem tanúsított hasonló emberséget. Túl azon, hogy május 1-től korlátozta a zsidóknak tekintendő személyek mozgási szabadságát (este 7 órától reggel 7 óráig nem hagyhatták el lakásaikat), megtiltotta, hogy napközben látogassák „a nyilvános helyeket, kávéházakat, étkezdéket, cukrászdákat, színházat, mozgóképszínházakat, a sportpályákat, köz és gőzfürdőket, strandfürdőket, kirándulóhelyeket”.⁹⁷

Beretzky Pál azonban, az iratok tanúsága szerint, nem kívánta a hivatalos lapban megjelent rendeleteket üllőcizálni. Sőt egy-egy feljegyzését, határozatát olvasva olyan érzésünk támadhat, hogy alapelvűvé vált: aki kiadta a rendeletet, hajtsa végre ahogy tudja. Így például amikor megkapta a belügyminiszter rendeletét a zsidóknak a vendéglátó üzemek látogatásában való korlátozása tárgyában, az alábbi hirdetményt hozta nyilvánosságra: „Értesítem a város közönségét és a megkülönböztető jel viselésére kötelezett zsidókat, hogy a m. kir. Belügyminiszter Úr 500/1944. B.M. sz. alatt rendeletet adott ki a vendéglátó üzemek zsidók által való látogatásának korlátozása tárgyában. A rendelet a Budapesti Közlöny f. évi 113. számában jelent meg és a hivatalos órák alatt megtekinthető a városháza földszint 31-es számú szobában”.⁹⁸

93 Uo. 1944. május 6. 4.; 1944. május 7. 9.

94 Uo. 1944. május 10. 3.

95 Uo. 1944. június 15. 3.

96 Braham itt téved, a csongrádi zsidóságot nem Szegedre, hanem Kecskemétre szállították. *R. L. Braham*: i. m. II. 56.

97 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 1. 5.

98 CsML—Hódmezővásárhely (a továbbiakban: CsML-H) Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 9647/1944.

Május elsajén Orsai Antal tanácsnokot, lakásügyi előadót a polgármester azzal a feladattal bízta meg, hogy tegyen javaslatot a városban állandó lakással bíró zsidóknak az 1610/1944. M.E. sz. r. értelmében való együttes elhelyezésére; továbbá, hogy a kérdés „kellő tájékozottsággal és minél eredményesebben megoldható legyen”, „alkalmas időben” utazzon el Szeged, Szentés és Kecskemét városokba és „a kérdésnek ott miként történt elintézését tanulmányozza”.⁹⁹ Orsai május 6-án, Szentés, Szabadka és Szeged városokban tett tanulmányútja után azt jelentette, „hogy úgy az általánosan földszintes házakkal bíró Szentés mint az emeletes bérházakkal bíró Szeged és a vegyes építkezési Szabadka városában a zsidóknak ún. gettóba való kiköltözése a háztulajdonos keresztény őslakosság sérelme nélkül nem valósítható meg”.¹⁰⁰ Ezért azt javasolta, hogy amennyiben a polgármester a zsidók elkülönítését „el méltóztatna rendelni”, akkor — ismervé Hódmezővásárhely településviszonyait — „a Ferencz utca, a Szeremlei utca, a Kálvin tér, a Szt. István tér és Vidra utca által határos részt, valamint a Szeremlei utca 4 és 6 számú házait, továbbá a Ferencz utca 2 és 4, a Szt. István tér további házait Patzauerig bezárólag” vegye igénybe.

A helyi Népújság kezdetben még ünnepelte, hogy „az utóbbi öt hét alatt több történt, mint talán egy évszázad alatt ... lelki és gazdasági fajvédelem”.¹⁰¹ Május 6-án már felháborodott hangon írta a lap, hogy az Orsai-féle gettó-javaslat „a legtökéletesebb képtelenség és csak annak a bizonyítéka, hogy a megbízott hatóság a legteljesebb tehetetlenséggel áll a kérdéssel szemben”.¹⁰² Megfelelőbbnek tartaná a szerző, hogy a városon kívül barakkbort létesítsenek, de a valódi megoldás szerinte „a gettónak Susán keleti végébe, a Hold-utca környékére való telepítése” lenne. Néhány nappal később a Népújság azon reményének ad hangot, hogy a hatóság majd rendelkezéssel „a zsidóságot nem becélni, hanem kiközösíteni akarja a magyarság sorai közül”.¹⁰³

A polgármesteri hivatalban azonban nem a Népújság cikkírói dolgoztak. Beretz polgármester-helyettes pedig komolyan vette a május 12-én rádióhíryanagként érkezett, Endre László által kiadott rendeletet: „Mindazon városokban és községekben, ahol zsidóknak gettóknak való tömörítése valamilyen ok miatt akadálytalanul nem hajtható végre, azzal a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kell.”¹⁰⁴ Ez a rendelet egyébként valamennyi általunk tárgyalt város, vármegye polgármesteri illetve alispáni hivatalába megérkezett. Mégsem jutott eszébe egyetlen közigazgatási vezetőnek sem, hogy Beretzhez hasonlóan táviratban értesítse a Belügyminisztérium illetékesét: „Gettónak legfőbb akadálya, hogy a bérlakásban szegény város háztulajdonos gazdaközöniséget otthonukból kellene kilakoltatni. Ezek pedig átköltözni nem hajlandók, mert zsidó lakásokban jószágot, gabonát elhelyezni nem lehet. Barakképítés anyag hiányában lehetetlen.”¹⁰⁵

A tanácsadók megérkezéséig Beretz Pál utasította Orsait, hogy a tervezett gettó területén járjon személyesen házról-házra, s írja össze e házakban a laká-

99 CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 121/1944. eln.

100 CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 8804/1944.

101 (Vásárhelyi) Népújság 1944. május 3. 3.

102 Uo. 1944. május 6. 4.

103 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 10. 5.

104 Ld. 99. jegyzetben.

105 I. h.

sok, szobák, mellékhelyiségek számát, valamint a bérlők nevét, vallását.¹⁰⁶ A jelentést Orsai Antal május 19-re készítette el.¹⁰⁷ Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a zsidó tulajdonban lévő házakban „a zsidók az összeköltöztetést minden hatósági kényszer vagy beavatkozás nélkül eszközölték úgy, hogy némely házban már most is négy-öt család sőt hat család is elhelyezkedett”. Az ok igen egyszerű: „a városunkba idejövő német véderő a zsidó tulajdonban lévő vagy a zsidók által lakott lakrészekből őket kitelepítette”. Orsai jelentésében jelzésértékű, hogy a németek jelen vannak a városban, önhatalmúlag zsidó lakásokat foglalnak, de a gettó felállításának „gondját” a magyar hatóságokra bízzák.

A jelentés mellékletként részletes kimutatás található az izraelita vallású és keresztény vallású, de sárnga csillag viselésére kötelezett hódmezővásárhelyi családokról:

izraelita családok száma: 428
 izraelita személyek száma: 831
 ebből internálva: 16
 munkaszolgálatot teljesít: 94
 keresztény vallású zsidók: 34
 vegyesházasságban élők: 55

Orsai fontosnak tartotta külön kiemelni, hogy a zsidónak minősített lakosság között nem kis számban találhatók betegek, öregek, gyerekek:

súlyos betegek száma: 67
 elaggottak száma: 35
 60 éven felüli férfiak száma: 81
 12 éven aluliak száma: 88

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy Hódmezővásárhelyen az otthonukban élő zsidó lakosok több mint 35%-át idősök, betegek, gyerekek tették ki. Mindezen adatokat figyelembe véve gettó felállítása esetén 220 szobát tartott szükségesnek Orsai Antal.

E kimutatás hitelességét aláátamasztja a hódmezővásárhelyi izraelita hitközség vezetői által 1944. április 8-án készített névjegyzék.¹⁰⁸ A lista tartalmazza az izraelita vallásúak nevét, foglalkozását, lakáscímét, belcérteve azokat is, akik a hadműveleti területen eltűntek, illetve munkaszolgálatot teljesítenek: összesen 826 fő. A kimutatáshoz mellékelte a közellátási előadó egy 71 fős listát „azon zsidónak tekintendő személyekről, akiket a hitközség nem mutatott ki, de élelmiszerjegy átcserezésére jelentkeztek”, azaz a kitértekről és vegyes házasságban élőkről. (Mindkét irat arra figyelmezteti a történészt, hogy az 1944-es évre vonatkozóan csak óvatosan szabad használni az 1941-es népszámlálás adatait. Hódmezővásárhelyen 1941-ben az izraelita vallásúak száma 1501 fő volt.)¹⁰⁹

A hódmezővásárhelyi izraelita hitközség által készített kimutatás országos viszonylatban is szinte egyedülállónak mondható. A 6136/1944. B.M. res. sz. rendelet alapján készített listák ugyanis, amelyeket állítólag később a bevagonírozásnál használtak, nem maradtak fenn. A makói polgármester iratai közt mindössze a rádióhírfanyagként érkezett 6136/1944. B.M. res. rendelet található május elsejei

106 I. h.

107 Ld. 100. jegyzetben.

108 CsML-H, Hódmezővásárhelyi főispáni iratok 172/1944.

109 Az 1941. évi népszámlálás. Bp. 1976. (Történeti Statisztikai Kötetek.) Külön elemzés tárgyát képezhetné, hogy „hová tűnt” Hódmezővásárhely zsidó lakosságának majd 40%-a 3 év alatt.

keltezéssel, amelyben a polgármester utasítást kap, hogy a négy példányban elkészített lista „egy példányát az elsőfokú rendőrhatóságnak, másik példányát a csendőrörs-parancsnokságnak, harmadik példányát pedig legkésőbb folyó hó 8-ig a m. kir. Belügyminiszter Úrnak címezve adják postára”.¹¹⁰ A szegedi polgármester május 24-én Bosnyák Zoltántól, a Zsidókutató Intézet igazgatójától kapott sürgető levelet, hogy „haladéktalanul” küldje el a kimutatást.¹¹¹ Tóth Béla helyettes polgármester, miközben 48 órás határidővel kötelezte a Szegedi Zsidók Központi Tanácsát a lista elkészítésére, szabadkozó levélben kérte a belügyminisztert, hogy mivel nem érkezett meg hivatalához a 6136/1944. B.M. res. sz. rendelet, pótlólagosan küldjék meg. Döbbenetes a tény: nem érkezett ugyan rendelet, de ha Bosnyák Zoltán arra hívakozik, akkor biztosan létezik, tehát végrehajtandó. A zsidó tanács tagjai elkészítették¹¹² a kimutatást, így azt június 6-án Tóth Béla föl-küldhette a Belügyminisztériumba.

Visszatérve Hódmezővásárhelyre, Beretzk Pál polgármester-helyettes május 31-én gettó-értekezletet tartott a tervezett gettó területén élő keresztény lakoságnak a hódmezővásárhelyi városi székház közgyűlési termében.¹¹³ Beretzk hangsúlyozta, hogy a kormány rendeletének megfelelően a polgármesteri hivatal köteleességévé vált, hogy „a zsidó fajú lakoságnak ... elsősorban gettóban tömörítését valamilyen formában keresztül vigyük, de ezt legalábbis megkíséreljük”. Természetesen a kérdés megoldása során „senkivel szemben erőszak alkalmazására nem gondoltunk”. Kérte a megjelenteket, hogy mondják el véleményüket az ügygel kapcsolatban.

Ugy tűnik, Beretzk mintegy alibiként hívta össze az értekezletet, azt bizonyítandó, hogy Hódmezővásárhelyen foglalkoznak ugyan a gettó problémájával, de a megoldás hosszú időt vehet igénybe. Erre enged következtetni egyrészt, hogy az előre megírt szöveget hitelesítette a tiszti főorvossal és a városi rendőrkapitányság vezetőjével, másrészt a beszéd utolsó előtti mondata, mely így szólt: „Végül bejelentem, hogy jelen megbeszélésünk lefolyásáról és eredményéről a most elhangzott beszédem szósz szerinti szövegének közlése mellett a döntésre illetékes kormányzati szervnek jelentést tenni fogok.”

A vásárhelyi Népújság többször is elégedetlenségének adott hangot a gettó felállításával kapcsolatos lassú ügyintézés és az egyes rendeletek helyi szintű végrehajtása miatt egyaránt. Beretzk Pál június 7-én adta ki hirdetményét, melyben a zsidók bevásárlási lehetőségét 9–11 óra között korlátozta.¹¹⁴ Büntető intézkedésként mindössze azt jelezte: „akik pedig ezen rendelet ellen vétének, kihágást követnek el és súlyos büntetésben részesülnek”. A Népújság jól értesült cikkírója szerint a szakértői vélemény 11–1 óra között javasolta a korlátozást. „Sajnálatos módon” azonban a polgármester-helyettes döntése következtében „a sárgacsillagosok derűs örömmel fogadják ezt a rendelkezést, mert így továbbra is lehetőségük lesz arra, hogy a piacon a magyarok elől felvásárolják az áruk színéjavát”.¹¹⁵

110 CsML-M, Makói polgármesteri iratok 10.029/1944.

111 CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7666/1944.

112 I. h. 7636/1944. Bosnyák Zoltán június 9-én a rendelet elküldése helyett azt válaszolta Tóth Béla levelére, hogy a rendeletet „rádió útján a csendőrörsök kapták ... városokban valószínűleg rendőrhatalóság”. (CsML, Szegedi polgármesteri iratok 12.640/1944.)

113 Ld. 100. jegyzetben.

114 CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 10406/1944.

115 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. június 9. 5.

Június közepétől megritkultak a hasonló hangvételű antiszemita cikkek. A június 10-i szegedi értekezlet szóbeli utasításai értelmében ugyanis június 15–18. között egy 50 fős csendőrlegénység tartózkodott Hódmezővásárhelyen, a zsinagógába terelték a zsidó lakosságot, megmotozták, majd Szegedre szállították őket.¹¹⁶ A m. kir. Államvasutak hódmezővásárhelyi állomásfőnöksége „toloncúton Szegedre elszállított 737 zsidó egyén után /:á. 2.10 P.:/ összesen 1547 pengő 70 fillér szállítási költséget” számolt fel a polgármesteri hivatalnak.¹¹⁷

Az iratok közt nem található utalás arra, hogy — az immár a magyar állam tulajdonát képező pénz és értéktárgyak után kutatva — ki rendelte el a zsidó templom és iskola udvarán lévő WC kitakarítását. Mindenesetre a munkát elvégző köztisztasági vállalkozónak a „kitakarítás munkadíja és kiszállításának fuvardíja” fejében 14 fuvar után összesen 210 pengőt utaltak ki 1944. augusztus 5-én.¹¹⁸

Véleményünk szerint az eddig feltárt dokumentumok megerősítik R. Hilberg elemzését:¹¹⁹ a magyar bürokratikus apparátus többsége részben megvárva az országos érvényű rendeleteket, részben azt megelőzve öntevékenyen, rugalmasan, nem egyszer lelkesen oldotta meg a „zsidókérdést”. A telefonon, értekezleteken kiadott szóbeli utasításokat, melyek még a törvényesség látszatát is nélkülözték, azonnal végrehajtották. Ahogyan 1944. május 13-án Tóth Béla, Szeged helyettes polgármestere nyilatkozta: „A zsidók ügyében nem a rendeletek betűin rágódunk, hanem azoknak szellemét, célját nézzük és ehhez igazodik a végrehajtás módja.”¹²⁰ Csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint Beretzk Pál, Hódmezővásárhely polgármester-helyettese, aki a rendeletek adta lehetőségeken belül próbált és mert enyhíteni a zsidóság helyzetén. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy ha szűk keretek közt is, de volt lehetőség arra, hogy a „zsidókérdés” megoldásának ütemét legalább lassítsák.

Epilógus

1944 márciusától június közepéig Szegeden és a környező városokban, községekben, falvakban a helyi közigazgatás, rendőrség, csendőrség — mint láttuk, néhány kivételtől eltekintve — egyik fő feladatának a zsidóság kifosztását, a társadalmi, gazdasági, kulturális életből való elkülönítését, gettóba zárását tekintette. Tette mindezt a kárpátaljai és délvidéki gyűjtőtáborok, majd május közepétől a deportálások árnyékában, s a 6163/1944. B.M. res. rendelet ismeretében. A szegedi hatóságok maguk is aktívan közreműködtek a délvidéki deportálás előkészítésében. Így nem érhetne váratlanul őket június 10-én a belügyi államtitkárok tájékoztatója, miszerint az alig néhány héttel korábban felállított gettókat hamarosan fel kell számolni, majd a gyűjtőtáborokba szállított zsidókat német vagonokba zsúfolva ismeretlen célállomás felé indítani.

116 CsML-11, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 11856/1944., 12690/1944.

117 Uo. 11969/1944.

118 Uo. 14742/1944.

119 R. Hilberg: *The Bureaucracy of Annihilation*. In: *Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. Ed. François Furet. New York, 1989. 119–133.

120 (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 13. 5.

Az értekezleten kapott utasításnak megfelelően június 16. és június 20. között Szegeden a Cserzy M. utcai téglagyárban — melynek területét a Tóth Béla helyettes polgármesterhez intézett jelentés szerint 2000 fő elhelyezésére tartották alkalmasnak¹²¹ —, közel 9000 embert zsúfoltak össze Szeged, Makó, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely, Kecel, Kalocsa, Szentés, Mindszent, Kistelek, Kiskunmajsa, Kiskundorozsma helységekből.¹²²

Ferenczy László csendőr alezredes június 29-én jelentette feletteseinek, hogy a „IV. tisztogatósi területről” (ti. az V. szegedi és VI. debreceni csendőrkerületekből) június 25 — 28. között 14 vonattal „együttesen 40 505 zsidó fajú személy”, ezen belül Szegedről 3 vonattal 8617 fő elszállítása megtörtént. A jelentés szerint: „A szállítmány futása mindvégig zavartalan volt.”¹²³

121 BM irattára, Tóth Béla népbírósi pere.

122 BKML, Kecskeméti polgármesteri iratok, zsidólakások csomó.

123 BM irattára, Ferenczy László népbírósi pere.